

Modernitet in på kroppen eller: kropp, känslor, sinnen som social arena

Karin Johannisson

Uppsala universitet

Karin.Johannisson@idehist.uu.se

My focus, within a broader field of the history of emotions and the history of the senses, is on through what bodily strata, and what signs and symptoms modernity was (and is) literally embodied. Defining "modernity" I am following Marshall Berman's definition: a kind of vital experience - "of space and time, of me and the other, of the possibilities and threats of life" – displaying itself at different points in time, but mostly with reference to the turn of the century 1900.

The aim is to show how intensified social change, on a collective and individual level (i.e. to the elite and bourgeoisie) is deeply related to embodiment. A new body was appearing, characterized by painfully sensitive senses. This modern, and hastily modernized body, was thus highly sensibilized, even "agonized" and phobic, demonstrating a broad spectrum of nervous and burn-out symptoms. Not only perceptions but the senses themselves, like emotions, are culturally flexible, illustrating a transgressive, versatile body.

I. Prolog

När August Strindberg anländer till Paris på 1890-talet drabbas han av sinneskaos. Förvirrad rör han sig i strömmen av främmande intryck. Sinnena lurar honom. Byggnader tycks dra sig undan när han närmar sig och alléer kniper om honom som tänger. Ett torg öppnar sig som en avgrund. Han knuffas mot främmande kroppar i gatans trängsel. Inklämd i en kö känner han sig ”utplånas av mängden, av beröringen med de andra”. Han flyr i panik.

Andra stunder känner han sig euforisk. Energin från gatans sten ”överföres till mitt nervsystem, vars känslighet skärpts genom kroppsliga eller själsliga lidanden”. I dagar ligger han sedan på sängen, utmattad och i obestämd melankoli.

Vad händer med mig, frågar han sig. ”Jag är nervös likt en kräfta som avkastat sitt ryggskal, retlig som silkesmasken när den förvandlas.” Är det så ”att mina nerver undergå en evolution i riktning mot överförfining och mina sinnen bliva alltför subtila? Ömsar jag hud? Håller jag på att bli en modärn människa?” (”Förvirrade sinnesintryck”, i *SS* 27, 1987).

Det är en lysande beskrivning av det nervösa tillstånd som en hel europeisk generation skulle göra till sitt kring 1900 – ett triggat, speedat jag i ett samhälle i intensiv förändring. Den nya storstadsmänniskan måste vara ultraflexibel. *Nervös* blev en ny psykisk identitet med rastlöshet, hypersensibilitet och starka känslösvängningar som huvudsymtom. Tillståndet tränger rakt in i jaget och gör kroppen opålitlig.

II. Storstadens sinnen

Det handlar alltså om modernitet – definierad som industrialisering, urbanisering, sekularisering, kommersialisering, nya kommunikationer, ny teknik och nya tempon – bokstavligen in på kroppen.

Påslaget gäller alla sinnen:

Hörseln. Robert Musil och andra beskriver staden som: ”en kokande retort där ljuden skär som stålvajrar”.

Känseln. I storstaden måste eliten trängas med alla andra. Med sin ofrivilliga beröring mellan främmande kroppar är denna trängsel provokativ. Spårvagnen, järnvägsstationen, gatan framstår som promiskuösa; här rör sig försäljare, affärsmän, kontorister, överklassdamer, gatsopare och barnjungfrur som i en gemensam hetsad kropp. Beröringsskräcken är stor. Den står för smitta men också för förbjudet begär. I socialrapporter framställs hela stadsmiljön som en plats för risk, skräck och äckel. De privilegierades hem infiltreras av hantverkare, springpojkar, månglare, sotare – främmande smutsiga kroppar visserligen skilda från det lägsta proletariatet, (prostituerade, tjuvar) liksom från de allra lägsta, de bokstavligen orena (dödgravare, sopåkare, kloakarbetare). I kontrast till dessa grupper står de ”rent” smutsiga: fabriksarbetare och tjänstefolk.

Lukten. Smutsen glider i alla dessa hierarkier och schatteringar mellan sociala, moraliska och fysiska dimensioner. Den invaderar borgerlighetens privatiserade kropp särskilt i form av lukter. Lukt blir en klassmarkör, ett objekt för fasa, förakt och fascination. Begreppet ”the attraction of repulsion” hade skapats av Dickens; lukter rör sig just i detta tvetydiga fält. Utsondrade exempelvis på en spårvagn kan de framstå som oanständiga men också som hotfulla. Här börjar ett av den moderna människans stora kroppstrauman: att *lukta*.

Peter Stallybrass och Allon White har påpekat att för att dekonstruera den borgerliga kroppens förhållande till lukt och smuts måste man gå genom stadens förmedlande topografi som redan innehåller bestämda klass-, köns- och rasrelationer. (*Beyond the Body proper: Reading the Anthropology of material Life*, 2007.) Borgerlighetens kropp kännetecknas av sin vertikala axel. Stå upp! Räta på dig! Huka inte! Kryp inte på golvet! Denna axel kodas genom stadens egen vertikala axel: från ett övre (patricierhusen) till ett nedre (kloakerna).

Rädslan för de sociala skillnader som löper genom storstadens kropp, beblandningen mellan city och slum, de respektabla och proletariatet är stor. Även om slummen kan skiljas från de privilegierades bostäder kan staden inte skapa tydlighet i segregationen. Smutsen kan inte stängas av. I kloakerna regerar råttan som vältrar sig i smuts, äter sopor, kopulererar okontrollerat. Härifrån sprids både bokstavlig och moralisk smitta, brott, horeri, slödder, allt som hotar det höga med det lågas primitiva driftliv. Medan kroppens låga trängs bort och tystas, är det tillåtet att tala om stadens låga. (Men förbluffande öppet hanterar borgerligheten en annan linje till kloaken: tarmfunktionen.)

Syner. Att tvingas *se*, men att också ständigt utsättas för att *bli sedd* hör likaså till storstadens utmaningar. Det gäller särskilt de nya kommunikationerna: kollektiva droskor och spåragnar som innebär att människor långa stunder kan stirra på främmande andra under tystnad. Detta seende gömde något obehagligt, ett hot om avslöjande.

III. Nervositet

Dåtidens kulturanalytiker hävdade att retbarheten uppstod just i starka känslkontraster och förkortad förbindelse mellan perception, känsla och kropp. Det medförde att stadsrummet kunde upplevas som sönderbrutet med förskjutna perspektiv och flytande ytor eller som en serie översköljningar, störtfloder och vågor av intryck. Ett vanligt torg kunde framstå som en jätteöken. "Den nervösa som skall öfverskrida en öppen plats, kan falla ihop darrande och täckt av ångestsvett."

På jakt efter dessa upplevelser på levd kroppslig nivå är patientjournaler en ovärderlig källa. Jag har särskilt arbetat med nervläkaren Fritiof Lennmalms patientarkiv (i Riksarkivet), flera tusen journaler från åren 1885-1924 över patienter mestadels hämtade från Stockholms burgnare klasser.

Här framträder nervositetens individ, av mig schematiskt indelad i fyra typer: den hypomana, den hypersensibla, den slappa/trötta och den fobiska.

IV. Fobier

Materialet illustrerar att moderniteten skapar en rad nya stress- och trötthetstillstånd på individnivå. Likaså skapas en rad nya fobier. I sekelskiftets nervösa repertoar dominerar agorafobi (torgskräck) stort; skräcken tycks handla just om att på en tom plats vara hjälplöst utsatt för andras blickar. Besläktad och välrapporterad är också social fobi (att betraktas av andra, tala inför andra, äta tillsammans med andra). En annan fobi är mysosofi (rädsla att orenas av beröring med främmande personer eller föremål); somliga tvättar sig "hundra gånger om dagen för att befria sig från absolut imaginär orenlighet". Vanliga rapporterade fobier är också antropofobi (rädsla för folkträngsel); monofobi (rädsla för att vara ensam); topofobi (rädsla för en särskild plats); pantofobi (rädsla för allting); fobofobi (rädsla för att vara rädd). Instängd i sin fobi kan den nervösa helt tappa fattningen: "Han blir blek, puls och andning ökar, kropp och ben skakar, huvudet kastas av och an, kallsvett bryter ut."

V. Förkroppsligande

Undersökningar av känslornas och perceptionernas historiska föränderlighet tillhör fältet kropp/förkroppsligad erfarenhet som en del av den nya kulturhistorien. Delvis förenar de essentialistiska och konstruktivistiska hållningar och pekar på känslor och förmimmelser som både natur och kultur, alltså förkroppsligad kulturell erfarenhet och prägling.

Modernitetsexemplet illustrerar just hur intensifierad samhällsförändring, på både kollektiv nivå och individnivå, förkroppsligas. I själva verket tycks en ny kropp framträda, kännetecknad av smärtsamt känsliga sinnen. Det innebär, generellt uttryckt, att "insidan" görs sårbar genom "utsidan". Denna ultrasnabbt moderniserade kropp, var inte bara högt sensibiliserad,

utan också högt agoniserad och fobisk, kännetecknad av ett brett spektrum av ångest-, depressions- och utbrändhetssymtom.

Metodologiskt erbjuder alltså sekelskiftet en kontext och ett erfarenhetsmaterial för att förstå hur accelererad samhällsförändring – tempo, rytm, rum, teknik, stimuli – hanteras på emotionell och perceptiv nivå. Nuets erfarenhet med en starkt ökad sensibilitet, sårbarhet och ohälsa bör kunna analyseras på samma sätt.

VI. Känslöstrukturer

En sådan analys kräver för det första en generell teoretisk diskussion om känslornas/emotionernas status i förhållande till kultur.

I den stora och starkt växande känslöhistoriska forskningen stannar jag här endast för det centrala och användbara begreppet *känslöstrukturer*, lanserat av litteraturvetaren Raymond William (*Marxism and Literature*, 1977). Ett citat: ”Kultur sträcker sig över hela vårt levda liv: våra sinnen, upplevelser och förnimmelser av oss själva och världen. Det handlar om värderingar som *de levs och känns*, om karaktäristiska mönster av utlevelse, återhållsamhet och tom – inte känsla mot tanke, men tanke som känd och känsla som tänkt.”

VII. Sensescapes

Den kräver också en diskussion av perceptionernas historicitet. Traditionellt har sinnena (liksom känslorna) ställts mot intellekt, rationalitet och reflexivitet. Samtidigt har de indelats i en bestämd hierarki med synen högst. Att se är en metafor för vetande; (men i andra kulturer kan det vara att smaka eller lukta). Visualisering av världen är så självklar att vi i kunskapsteoretisk mening spontant sorterar bort andra sinnesbaserade erfarenheter. Vi betraktar exempelvis en abstrakt bild av DNA-molekylen, uppfattar att vi får veta ngt om den, men frågar inte: vad har den för konsistens? Eller smak? Hur luktar den?

Antropologen David Howes, det centrala namnet på det sinneshistoriska fältet, erbjuder oförfärat kultur- och samhällsvetenskaperna en ny kunskapsteori och en metod att analysera kultur som den avspeglas och reproduceras just genom sinneserfarenheten. Vi har *talat* om världen hävdar han (liksom många andra), men inte förmedlat hur den *upplevts*.

I antologin *Empire of the senses: The sensual Culture Reader* (2005) utmanas två kunskapssystem. För det första 80-talets språkliga vändning, det vill säga lingvistiskt inspirerade analysmodeller som gjort kultur till abstrakt språk och text att dekonstruera. För det andra biologins och den laborativa medicinens tendens att uppfatta sinneserfarenheten som kulturellt neutral och dra generella slutsatser från studier utförda på en liten grupp moderna västerlänningar.

Howes utgångspunkt är 1) att kultur skapar skilda sinnesrum, så kallade *sensescapes*, 2) att kulturens förmåga att ”stämna” hjärnans neuroner förklarar sinneserfarenhetens relativitet i förhållande till tid, plats, klass, kön, identitet. I tesen ligger alltså ett sammanförande mellan den sociala kroppen och den biologiska.

Med begreppet *sensescape* vill han peka på integrationen mellan kropp, medvetande och socialt och fysiskt rum. Antingen platsen är storstad eller regnskog rör sig individen inom invanda ljud-, lukt- och känselrum som representerar identitet och tillhörighet. Att vara avskuren från sitt invanda sinneslandskap kan skapa bedövning och desorientering.

Exempel på tillstånd där anpassningen till nya sinnesrum helt slås ut är hyper-estesi (ES, environmental sensitivities) en diagnos i modernitetens hygieniska kropp som får individen att uppfatta varje materiell utsöndring som äcklig, giftig eller farlig och därför att avskärma sig helt från vardagens luft, ljud och lukter. Dystopostesi, att-vara-på-främmande-plats-syndromet, betyder att individen eller gruppen aldrig blir sinnesmässigt i samklang med den plats dit de flyttats. Det kan gälla fördrivna östtyskar i väst efter andra världskriget eller de grön-

ländare som på 1920-talet flyttades från Grönlands västsida till Scoresbysund på östsidan, idag en plats med världsrekord i självmord.

VIII. Metodproblem

Att skriva perceptionernas historia är definitionsmässigt vanskligt. Svårigheten att veta vad som faktiskt upplevs vid en given tidpunkt är stor. När till exempel en 1700-talsindivid beskriver sina sjuksymtom tycks de delvis oigenkännliga, ett rinnande, ilande och krasande i kroppen som bara kan begripas genom dåtidens sjukdomsföreställningar och språkart.

Ett gammalt sätt att skriva sinneshistoria är att göra en katalog över möjliga sinnesintryck i en bestämd miljö, till exempel vilka ljud som nådde örat på invånarna i en fransk by vid 1800-talets mitt. Men metoden säger ingenting om ljudens mening, vad som uppfattades som behagligt eller obehagligt eller inte uppfattades alls (på samma sätt som vi idag inte hör det trafikbrus som en gång framstod som bokstavligen bedövande). Större tyngd har erfarenheten att ett enda sinne i extrema situationer kan slå ut alla övriga, så som berättas om hörseln i andra världskrigets skyddsrum då man lystrade efter bombplanens hotfulla surrande.

Den intressantaste typen av sinneshistoria visar hur sinnena kopplas upp mot klass, kön, identitet och samhällsordning. 1800-talssociologerna, exempelvis Marx och Engels, ägnade sinneserfarenheten stort utrymme som social informationskälla. Position, status och klass förstods via blickar, lukter, smaker och beröringar. Sinnesbaserad ranking kopplades till social ranking. Från eurocentriskt perspektiv har eliten, antingen det handlat om kön, klass eller vit-het förbundits med de högre sinnena syn och hörsel, medan underordnade grupper (kvinnor, arbetare, vildar) förbundits med de lägre som lukt, smak och känsel. Känsloernas och sinnenas prägling har kontinuerligt omskapat trösklarna för skam, blygsel och äckel. Denna dimension medverkar kontinuerligt i konstituerandet av subjektet.

IX. En görande fenomenologi

I inledningen till antologin *Being there: New Perspectives on Phenomenology and the Analysis of Culture* (2003) påpekar Jonas Frykman och Nils Gilje att mycket skrivits om hur identiteter formas, men mindre om hur de levts. En ”görande” fenomenologi vill fokusera individen som upplevare snarare än som mottagare av budskap, som skapare snarare än uttolkare av mening och som aktör snarare än observatör.

Fenomenologin syftar allmänt till att beskriva världen som de framstår för medvetandet och sinnena. Merleau-Pontys betoning på den levda kroppen är ett försök att lämna objekt-subjekt-dikotomin. Den materiella världen sedimenteras i kroppen genom sinnena. Att fokusera kroppslig erfarenhet är, enligt Husserl, att ”vara där”. Perspektivet står generellt för en förnyad tilltro till erfarenheten, det upplevda. Fokus ligger på hur individer fungerar som aktiva skapare av kultur, internaliserar kultur och låter sig omformas av den, inte bara agerar inuti den. Subjektivitet och materialitet exkluderar inte varandra, utan förutsätter varandra. Identitet och omvärld tvinnas samman genom kroppens känslor och sinnen.